

Становлення судової системи

У правовій державі суд має вирішувати конфлікти у всіх сферах суспільних відносин на засадах верховенства права, законності, рівності кожного перед законом і судом, гласності і відкритості судового процесу тощо. Ефективність судової системи в першу чергу характеризується можливістю надійно захищати права та свободи людини і громадянина, а не служити певному державному політичному режиму чи ідеології.

Судова система — це сукупність всіх судів, об'єднаних відповідно до їх компетенції, завдань і цілей, організації та функціонування, яка будується на принципі територіальності та спеціалізації і ґрунтується на конституційних засадах правосуддя [1].

Що стосується судової системи України, то вона перебуває у процесі постійного реформування з моменту проголошення України незалежною.

Із початком утворення молодої держави України постало питання щодо побудови нової судової системи, оскільки радянська судова система, що дійсталась у спадок, перебувала у глибокій кризі, яка стала відчутною з початком перебудовчих процесів у другій половині 80-их років минулого сторіччя, з розвитком інтеграційних процесів, з активізацією обміну досвідом із розвинутими демократичними країнами. Зокрема, про глибоку кризу радянської судової системи свідчило:

- 1) невизнання принципу розподілу влади, що зумовило залежність судів від партійних органів і органів державного управління;
- 2) спотворення завдань судів у галузі кримінального правосуддя - здійснювати боротьбу зі злочинністю, а не вершити правосуддя, звідси – в обвинувальному ухилі суду;
- 3) пониження ролі суду при вирішенні правових спорів і захисті прав людини через суттєву обмеженість предметної судової юрисдикції;
- 4) недемократична система оскарження судових рішень, залежності права на перегляд судових рішень від розсуду чиновників прокуратури і

судів;

5) невисокий і залежний статус суддів [2].

Офіційне визнання необхідності перемін у цій сфері пов'язується з резолюцією XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу “Про правову реформу”, схваленою влітку 1988 року. У резолюції були перелічені принципи судоустрою і судочинства, нагальна потреба у реальному забезпеченні яких і зумовила судову реформу. Серед таких принципів називалися незалежність суду, змагальність, гласність, презумпція невинуватості, забезпечення права на захист. Ці засади переважно не мали реального втілення у законодавстві й на практиці.

Першим кроком у напрямку реалізації резолюції стало прийняття в грудні того ж року закону про внесення змін до Конституції СРСР. Серед змін - і положення про зміну порядку обрання суддів у країні і збільшення строку їхніх повноважень. Народні судді стали обиратися не населенням, як це було раніше, а радами народних депутатів обласного рівня на десять, а не на п'ять років. Відповідні зміни були проведені й у Конституції Української РСР 1977 року. Більше того, у ній було закріплена вимога про те, що судді на період роботи припиняють членство у партіях. Протягом 1989-1991 років відбулося прийняття низки загальносоюзних законодавчих актів, що передбачали нові положення стосовно судоустрою - про статус суддів, про відповідальність за неповагу до суду, про оскарження громадянами рішень, дій і бездіяльності органів державного управління. Так, Законом від 27 жовтня 1989 р. Верховному Суду УРСР було надано право законодавчої ініціативи у Верховній Раді УРСР.

У постанові першого З'їзду народних депутатів СРСР “Про основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики СРСР” зазначалося, що судові системи союзних республік повинні будуватися з урахуванням їхніх політичних, правових і культурних традицій, при збереженні усіх принципів демократичного правосуддя; на офіційному рівні була визнана необхідність розглянути можливість використання такої демократичної форми

судочинства як суд присяжних [3].

Важливим кроком у галузі судової реформи в Україні стало прийняття 16 липня 1990 року Декларації про державний суверенітет України, яка закріпила положення про те, що державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову. 24 жовтня 1990 року Конституція Української РСР була доповнена положенням про заснування Конституційного Суду. Крім того, 24 жовтня 1990 р. було прийнято Закон «Про зміни і доповнення до Конституції (Основного Закону) Української РСР», відповідно до якого здійснення судового контролю і нагляду за судовою діяльністю судів республіки покладалося на Верховний Суд УРСР, а організація та порядок діяльності судів Української РСР визначалися законами УРСР [4].

Політичні події, що відбулися в СРСР у серпні 1991 р., прискорили процес здобуття незалежності Українською РСР, наслідком яких стало ухвалення Верховною Радою України 24 серпня 1991 р. Акту проголошення незалежності. У розвиток цього у Законі України «Про правонаступництво України» визначалося, що суди та арбітражні суди, сформовані на підставі Конституції (Основного Закону) Української РСР, повинні діяти в Україні до створення судів та арбітражних судів на підставі нової Конституції України [5]. У червні 1991 року з метою створення власної, незалежної від загальносоюзної структури для вирішення господарських спорів першою серед республік Радянського Союзу утворила арбітражні суди.

У квітні 1992 року парламентом схвалено Концепцію судово-правової реформи в Україні [6]. Необхідність судово-правової реформи була обумовлена тим, що суди республіки, вся система юстиції і чинне законодавство, яке регулює діяльність правоохоронних органів, переживали глибоку кризу, викликану багатьма факторами, які негативно впливали на їх діяльність. Суди не завжди надійно охороняли права і свободи людини, являли собою важливий інструмент командно-адміністративної системи і змушені були бути провідниками її волі. Суд не мав влади, а влада

безконтрольно користувалась судом. Судово-правова реформа повинна привести судову систему, а також всі галузі права у відповідність із соціально-економічними та політичними змінами, що відбулись у суспільстві.

Кризові явища посилювалися надмірною перевантаженістю судів та правоохоронних органів, що негативно впливало на результати їх діяльності. В той час, коли в країні створилась тривожна ситуація, викликана загрозливим ростом злочинності, діюча система кримінальної юстиції не виконувала покладені на неї завдання. Щорічно судами розглядалося близько одного мільйона цивільних, кримінальних справ та справ про адміністративні правопорушення. При цьому не були зжиті факти втручання в діяльність правосуддя.

Головною метою судово-правової реформи і формування незалежної судової влади була перебудова судової системи, створення нового законодавства, вдосконалення форм судочинства. В ході реформи передбачалось шляхом ефективного розмежування повноважень гарантувати самостійність і незалежність судових органів від впливу законодавчої і виконавчої влади; реалізувати демократичні ідеї правосуддя, вироблені світовою практикою і наукою; створити систему законодавства про судоустрій, яке б забезпечило незалежність судової влади; поступово здійснити спеціалізацію судів; максимально наблизити суди до населення; чітко визначити компетенцію різних ланок судової системи; гарантувати право громадянина на розгляд його справи компетентним, незалежним і неупередженим судом.

Серед основних принципів судово-правової реформи слід назвати створення такого судочинства, яке максимально гарантувало б право на судовий захист, рівність громадян перед законом, створило б умови для дійсної змагальності і реалізації презумпції невинності; відповідність нормативних актів з питань діяльності судів і органів юстиції вимогам міжнародних угод, ратифікованих Україною; радикальне реформування

матеріального і процесуального законодавства, деідеологізування і наповнення його гуманістичним змістом; виключення з кримінального закону діянь, які в сучасних умовах не можуть визнаватись злочинами; реформування системи кримінальних покарань; диференціювання форм судочинства, зокрема в залежності від ступеня тяжкості злочину; розгляд окремих категорій судових справ суддями одноособово, а також колегіями професійних суддів та суддями з розширеною колегією судових засідателів; чітке визначення умов допустимості доказів; встановлення судового контролю за законністю і обґрунтованістю процесуальних рішень слідчих органів, які обмежують права громадян; перевірка законності і обґрунтованості судових рішень в апеляційному і касаційному порядку та за нововиявленими обставинами.

Судово-правова реформа була запланована у три етапи.

На першому етапі пропонувалося, зокрема, внести зміни до Закону "Про судоустрій України", Кримінально-процесуального та Цивільно - процесуального кодексів України, прийняти закони про Конституційний Суд України, адвокатуру, про судоустрій і статус суддів, про нотаріат України, про акти громадянського стану, про судову експертизу, провести інтенсивну роботу по підготовці Кримінально-процесуального кодексу та деяких інших кодексів України. Не виконано такі завдання першого етапу реформи: не розроблені нормативні акти з питань оптимального навантаження суддів слідчих та інших працівників правоохоронних органів, їх матеріально-технічне забезпечення і розміщення тощо.

На другому етапі передбачалось: запровадити організаційні структури зі спеціалізації здійснення правосуддя в Україні, створити адміністративні суди, суди, які розглядають сімейні справи, завершити створення Інституту законодавства і правової реформи.

Третій етап передбачав вивчення і узагальнення ефективності судово-правової реформи, внесення змін до чинного законодавства з питань удосконалення діяльності судової влади, органів досудового слідства,

прокуратури, юстиції, адвокатури, проведення подальшої роботи по спеціалізації судів, реалізацію наукових програм з удосконалення судово-правової реформи. Частково пройдено і цей етап, оскільки прийнято новий Закон "Про судоустрій", внесено істотні зміни до Закону про прокуратуру, чітко визначено повноваження Міністерства юстиції України та ін.

За період від схвалення Концепції до прийняття нової Конституції (28 червня 1996 року) була налагоджена робота господарських судів, на законодавчому рівні визначено статус суддів, систему і повноваження кваліфікаційних комісій суддів, запроваджено суддівське самоврядування, врегульовано порядок оскарження до суду рішень, дій чи бездіяльності адміністративних органів, порядок відшкодування шкоди, заподіяної органами розслідування, прокуратурою і судом.

Зокрема, було прийнято низку важливих для тих часів законів – Закон України “Про господарські суди” від 04.06.1991 [7], яким встановлювалося, що правосуддя в господарських відносинах здійснюється господарським судом. Господарський суд є незалежним органом у вирішенні всіх господарських спорів, що виникають між юридичними особами, державними та іншими органами, а також у розгляді справ про банкрутство.

Закон України “Про Конституційний Суд України” від 3 червня 1992 року [8], відповідно до якого Конституційний Суд України здійснював свої повноваження шляхом розгляду в судовому засіданні справ щодо конституційності законів та інших нормативних актів, а також мав надавати висновки з питань, передбачених Конституцією України.

Закон України “Про статус суддів” від 15 грудня 1992 року [9], що визначав статус суддів з метою забезпечення належних умов для здійснення правосуддя, дотримання Конституції і законів України, охорони прав і свобод громадян.

Закон України “Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів” від 23 грудня 1993 року [10], що встановлював

систему особливих заходів державного захисту суддів Конституційного Суду України, суддів та працівників апаратів судів, працівників правоохоронних органів від перешкоджання виконанню покладених на них законом обов'язків і здійсненню наданих прав, а так само від посягань на життя, здоров'я, житло і майно зазначених осіб та їх близьких родичів у зв'язку із службовою діяльністю цих осіб.

Закон України “Про кваліфікаційні комісії, кваліфікаційну атестацію і дисциплінарну відповідальність судів України” від 02 лютого 1994 року [11], що врегульовував порядок проведення кваліфікаційної атестації суддів та особливості притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності.

Закон України “Про органи суддівського самоврядування” від 02.02.1994 [12], який визначав основні завдання, повноваження та організаційні форми суддівського самоврядування (конференції суддів місцевих та апеляційних судів (крім військових та господарських судів), конференції суддів військових судів, конференцію суддів господарських судів, збори суддів вищих спеціалізованих судів, збори суддів Верховного Суду України, з'їзд суддів України).

Закон України “Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину не законними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду” від 01 грудня 1994 року [13], що регламентує, яка завдана шкода відшкодовується в повному обсязі незалежно від вини посадових осіб органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури і суду, хто має право на відшкодування шкоди тощо.

Таким чином, схвалена Верховною Радою в квітні 1992 р. Концепція судово-правової реформи була значним кроком в указаному напрямку. В перші роки її реалізації були прийняті важливі закони (“Про статус суддів”, “Про нотаріат” та ін.) та внесені зміни та доповнення до чинного законодавства, які спрямовані на захист осіб, що притягаються до кримінальної відповідальності, судовий контроль за арештом та ін.

Проте було здійснено лише частину першого етапу реформи. Другий етап передбачав створення спеціалізованих судів – адміністративних, сімейних, зі справ неповнолітніх; створення Вищого апеляційного суду України; третій етап - проведення подальшої роботи по спеціалізації судів; реалізація наукових програм по удосконаленню судово-правової реформи та ін. З прийняттям нових законів та під дією інших факторів виникла необхідність розробки нової концепції.

10 грудня 1994р. розпорядженням президента було утворено Комісію з розробки Концепції судово-правової реформи в Україні та зобов'язано цю комісію до 28 лютого 1995 року подати проект Концепції. Потім іншим розпорядженням від 22 листопада 1995р. було утворено комісію для доопрацювання концепції та строк її подання перенесено на 1 березня 1996р. Указом президента № 1128/97 від 8 жовтня 1997 року було створено Координаційну раду з питань судово-правової реформи на чолі з В.П. Пустовойтенко, основним завданням якої є знову ж таки розробка Концепції; у Верховній Раді було створено постійну Комісію з питань правової політики і судово-правової реформи [Назаренко Є. Судово-правова реформа: мета, принципи, етапи реалізації www.kspu.edu/FileDownload.ashx?id=edeec365-42b1.].

В 1995 році реформа загальмувала і набула вузько відомчого характеру. Одним з головних факторів такого перебігу подій стала відсутність фінансування реформи.

Контрольні запитання:

1. Надати визначення поняття «судова ситстема».
2. Етапи судово-правової реформи.
3. Особливості судово-правової реформи в межах Концепції судово-правової реформи в Україні.

Список використаних джерел:

1. Коментар Закону України «Про судоустрій України» / за заг. ред.

В.Т. Маляренка. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 464 с.

2. Аналітична записка Центру політико-правових реформ "Огляд судової реформи в Україні. Роль модельних судів" [Електронний ресурс]: - Режим доступу: pravo.org.ua/files/Sud/Reforma/Oglad_model%20sudu.doc.

3. Про основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики СРСР: постанова першого З'їзду народних депутатів СРСР від 17.09.1989 р. № 218 [Електронний ресурс]: - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/218-89-п>.

4. Про зміни і доповнення до Конституції (Основного Закону) Української РСР: Закон від 24.10.1990 № 404-XII [Електронний ресурс]: - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/404-12>.

5. Становлення судової системи України (1991-2012 рр.): історико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Охотницька Наталія Володимирівна ; М-во освіти і науки України, Нац. ун-т "Львів. – 212 с.

6. Концепція судово-правової реформи в Україні: Постанова Верховної Ради України від 28.04.1992 р. № 2296-XII [Електронний ресурс]: - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2296-12>.

7. Про господарські суди: Закон України від 04.06.1991 № 1142-XII [Електронний ресурс]: - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1142-12>.

8. Про Конституційний Суд України: Закон України від 03.06.1992 № 2400-XII [Електронний ресурс]: - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2400-12>.

9. Про статус суддів: Закон України від 15.12.1992 № № 2862-XII [Електронний ресурс]: - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2862-12>.

10. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23.12.1993 № 3781-XII [Електронний ресурс]: - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12>.

11. Про кваліфікаційні комісії, кваліфікаційну атестацію і

дисциплінарну відповідальність суддів судів України: Закон України від 02.02.1994 № 3781-XII [Електронний ресурс]: - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3911-12>.

12. Про органи суддівського самоврядування: Закон України від 02.02.1994 № 3909-XII [Електронний ресурс]: - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-12>.

13. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду: Закон України від 01.12.1994 р. № 266/94-ВР [Електронний ресурс]: - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/94-вр>.

14. Назаров І. В. Історичні особливості формування судової системи України / І. В. Назаров [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/3114/1/Nazarov_12.pdf.